

10. Русский художественный листок, изд. В. Тимма. — СПб, 1857. — № 6: Тимм В. (?) Алупка, имение князя М. С. Воронцова в Крыму, на южном берегу. Б., литография. 29,2 x 41,7.
11. Сюшук Ю. Г. Историко-теоретические аспекты типологии общественных зданий мусульманской архитектуры Крыма XIII—XVIII вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры, ОГАСА, 2002.
12. Тимофеев Л. Н. Крымские рисунки К. Боссоли. — Сообщения Государственного Эрмитажа. Т. 44, стр. 26, 1979.
13. Тимофеев Л. Н. К вопросу о генезисе композиции Воронцовского дворца в Алупке. / История и теория архитектуры и градостроительства. Ленинград, 1980. — Стр. 150–154.
14. Тимофеев Л. Н., Царин А. П. Алушкинский дворец-музей. Путеводитель, Симферополь: Таврия, 1981. — 56 с., ил.
15. Тимофійенко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття. — К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, Головкиївархітектура, 2002. — 472 с.
16. Тюляев С. И. Архитектура Индии. М.: Изд. Всесоюзной Академии архитектуры, 1939.
17. Филатова Г. Г. Творческое наследие Эдуарда Блора /Воронцовы и Англия: Материалы IV Крымских международных Воронцовских научных чтений. — Симферополь: Крымский Архив, 2002. — 148 с., стр. 121–126.
18. Художественное собрание музея. Алушкинский государственный дворцово-парковый музей-заповедник: Исследования и материалы. (Вып. 1) / Сост. и научн. ред. Г. Г. Филатова. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — 184 с., илл.
19. Чекмарев В. М. Архитектурное творчество британских зодчих в Новороссии во 2-й четверти XIX в. /Памятники культуры. Новые открытия. 1996. — Сост. Т. Б. Князевская. — М.: Наука, 1998. — 667 с., стр. 615–632.
20. Brett, Charles. Alupka Palace / Country Life, July 25, 2002, pp. 74–79.
21. Brett, Charles. Towers of Crim Tartary. English and Scottish architects and craftsmen in the Crimea, 1762–1853. Shaun Tyas Donington, 2005, 154 p.

УДК 711.424

Ю. М. Денисенко, К. В. Денисенко, І. В. Гамза

ПИТАННЯ БЛАГОУСТРОЮ ЧЕРКАС В ПЕРІОД З КІНЦЯ ХІХ ст. ПО 1917 р. (За матеріалами архівних досліджень)

Місцева влада систематично контролювала і координувала функціонування всіх ланок тогочасного міського життя. Особливе значення надавалось щорічним звітам міської управи, в яких йшлося, насамперед, про здійснені заходи по благоустрою міста. Так, у звіті за 1900 рік дев'ять із десяти параграфів містили інформацію про діяльність управи щодо благоустрою Черкас.

Найбільше коштів — 2912 крб. міська виконавча влада витратила на освітлення вулиць (у звітному періоді кількість ліхтарів збільшилась на 20 одиниць); на устрій каналів для відведення снігової і дощової води пішло 2538 крб. 75 коп.

Періодично, як і у минулі роки, доводилось ремонтувати вулиці і вуличні проходи, які пошкоджувались внаслідок весняної повені і літніх злив. Близько 1400 крб. було виділено на утримання міського бульвару, моста над Дніпром, ви-

возу за межі міста тварин і сміття. Для порівняння: в 1894 році на такі цілі було витрачено 600 крб. [2].

Виконання генерального плану В. Гесте, формування кварталів і вуличної мережі міста. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. продовжувалось формування інфраструктури і перепланування Черкас. Соціально-економічний розвиток міста і виконання генерального плану В. Гесте вимагали додаткових земельних площ. Місцевій владі доводилось приймати рішення щодо вилучення приватних земельних ділянок з метою задоволення громадських потреб, зокрема для розширення вулиць. Нерідко відчужені площі під вулиці не повністю використовувались. Так, спадкоємець Антон Цибульський в своїй заяві до міської управи писав, що дев'ять соток землі, відібраних у його покійного батька, залишаються неосвоєними. Тому він звернувся з проханням повернути йому ділянку вказаної площі, тим паче, що під час відчуження землі їхня сім'я не отримала відповідної компенсації. У відповідь на цю заяву міська управа доручила заступнику голови О. Бугаріну засвідчити на місці знаходження садиби Цибульських факт ширини вулиці, а також визначити площу, яка має бути відчужена під розширення вулиці [3].

З метою закріпити за собою спірні земельні ділянки громадяни намагались викупати їх у приватну власність. Потап Гусаченко наполягав на продажу йому 450 квадратних сажнів, раніше вилучених у його покійної дружини [3].

Розвиток технічних елементів оснащення міста (водопостачання і водопровід, електромережа, освітлення). В середині 70-х років ХІХ ст. в Черкасах мали розпочатись масштабні роботи по створенню в місті водопроводу і газового освітлення. Ці питання вирішувались на рівні губернської влади. До Київського губернатора звернулось товариство по влаштуванню водопроводів і газового освітлення із пропозицією здійснити ці всі роботи в Черкасах за два роки. Компанія мала додержуватись всіх технічних вимог щодо подібних об'єктів, а саме:

- забезпечувати достатній запас водопостачання;
- подавати питну воду для побутових і промислових потреб, включаючи і верхні поверхи будинків;
- водопровідні мережі мали прокладатися таким чином, щоб у кожного домо-власника була можливість підключитися до магістралі;
- проект передбачав будівництво водоймищ для продажу води (всього — 4), фонтану.

Підрядник гарантував використання якісних матеріалів — труб і кранів «нової системи» [1].

Порядок розрахунків за виконані роботи був особливим: товариство здійснювало всі будівельні роботи за власний рахунок, отримуючи у концесію міський водопровід на 50 років з правом «виключного продажу води». Норми водопостачання і розцінки мали встановлюватися на рівні діючих в крупних містах Росії. Підприємство зобов'язувалось протягом всього концесійного терміну безкоштовно подавати воду в пожежних випадках, для поливу міських садів, а також фонтанів, якими користувались бідні верстви населення [1].

Значна частина попередніх умов розповсюджувалась і на газове освітлення. До того ж вимагалось, щоб газові труби і ліхтарі були із чавуну, або «взагалі металевими, достатніх розмірів і найкращої системи». За газ, що постачався, міська влада мала сплачувати по 20 крб на рік за один ліхтар, також встановлювались фіксовані

розцінки для приватних домовласників [1]. Але на даний час не з'ясовано, чи було в Черкасах газове освітлення, чи проекти залишилися лише проектами. З архівних джерел відомо, що на 1889 р. приватними особами без затрат з боку міста поставлено 354 ліхтарі, які освітлювали місто (Доповідь про діяльність Черкаського міського самоуправління [4]).

З щорічних звітів міської Думи встановлені деякі кількісні і якісні показники наявності приборів освітлення у Черкасах на протязі ряду років (*Таблиця 1*).

Влада регулярно видавала постанови, що стосувались благоустрою центру міста. Тривалий період найбільш складною залишалась проблема ремонту вулиць. Нерівний рельєф міста об'єктивно створював поглиблення, в тому числі і в центральній частині. Внаслідок злив вони заповнювались водою і рух на цих ділянках призупинявся [2].

У подробному Акті комісії, що працювала в 1890 році за дорученням Думи, зокрема було запропоновано: побудувати дренажні дерев'яні колодязі, прокласти дерев'яні жолоби, спланувати горизонти вулиць, засипати ями тощо. Найбільш коштовними виявились роботи по влаштуванню дерев'яних жолобів. Приміром, жолоб біля причту Соборної церкви довжиною в 80 сажень обійшовся міській казни у 700 крб. [2].

Щодо транспорту, йшлося про видані додаткові обов'язкові постанови про перевізні промисли, порядок руху вулицями міста і форму одягу перевізників [2].

В 1900 році в Черкасах виникла необхідність запровадження телефонного зв'язку. Дума клопотала про встановлення в місті урядових телефонів.

До компетенції управи входило регулювання військової квартирної повинності. За міські кошти були збудовані приміщення для зберігання зброї та військових припасів [2].

Упорядкування і оздоблення проїзної частини і тротуарів. Городяни мали власними зусиллями поліпшувати стан територій навколо власних будинків, зокрема споруджувати тротуари. Не всі із них мали кошти для оплати відповідних будівельних робіт. Так, Марія Полякова і Матрона Соколова в своїй заяві до міської управи зазначали, що у зв'язку із подорожчанням продуктів вони не в змозі своєчасно облаштувати тротуари. Мешканки просили перенести термін закінчення робіт на 1 рік — до 1 вересня 1898 року [2]. З подібною заявою зверталась і Марія Висоцька, яка мала вимостити біля садиби тротуар із цегли [2].

Спорудженню тротуарів заважали неякісно зроблені інженерні комунікації. Так, домовласники чотирьох центральних кварталів міста не могли приступити до устрою тротуарів в зв'язку з тим, що канава глибиною у 2 аршини, уздовж якої проходила дерев'яна труба водовідведення, тривалий час не засипалась ґрунтом. Це місце стало небезпечним джерелом антисанітарії. До того ж тут двічі були знайдені крадені речі [2].

Під час обладнання вулиць і тротуарів нерідко порушувались вимоги щодо умов проведення будівельних робіт. Так, виникали підкопи, з яких згодом місцеві жителі добували глину і пісок, що призводило до обвалів і зсувів ґрунту. Подібна проблема виникла на території соборної садиби, про що писав староста приходу Миколаївського собору Іван Кириченко. В зверненні до міської управи він просив передати його заяву до Думи для виділення коштів на ліквідацію підкопу і укріплення ґрунтів [2].

Таблиця 1

	1912 рік	1913 рік	1914 рік	1915 рік	1917 рік
Освітлення міста на кошти Міської Управи	520 звичайних 12 лінійних газових (керосинових) ліхтарів 75 газово-калійних, системи Галкіна «Симплекс»	520 звичайних 12 лінійних газових (керосинових) ліхтарів 82 газово-калійних, системи Галкіна «Симплекс», 750 свічок кожен	450 звичайних 12 лінійних газових (керосинових) ліхтарів + 35 газових 83 газово-калійних, системи Галкіна «Симплекс», від 750 до 1000 свічок кожен 76 дугових полум'яних 10-амперних електричних ліхтарів по 1240 свічок Гейнера	80 газово-калійних ліхтарів, системи Галкіна «Симплекс», 750 свічок кожен Постановою Думи від 26 березня 1914 р. контроль за освітленням цими ліхтарями передано підряднику О. Савицькому по контракту з 28 червня 1914 р. по 1 травня 1917 р. з оплатою 80 руб. на рік за ліхтар.	Відомості на даний час не виявлені
Нові малі ліхтарі	50 шт.				
Стовпи для ліхтарів	Нові залізни стовпи для керосиново-калійних ліхтарів	Думою витрачені кошти на дерев'яні стовпи для електричних ліхтарів, залізни рейки і болти для ліхтарних стовпів, кріплення стовпів з рейками, на фарбу карболінеум, на електричні лічильники		Думою витрачені кошти на укріплення стовпів до газово-калійних ліхтарів,	
Побудова і робота електростанції		Побудова споруди електростанції, яка працювала на нафті	Електростанція на вироблення напруги витратила 5 616 пудів нафти	Електростанція на вироблення напруги витратила 10 950 пудів нафти	Електростанція на вироблення напруги витратила 12 000 пудів нафти
Джерело	ЧОДА. Фонд № 8. Опис № 2. Ол. збер. № 714	ЧОДА. Фонд № 8. Опис № 2. Ол. збер. № 720	ЧОДА. Фонд № 8. Опис № 2. Ол. збер. № 725	ЧОДА. Фонд № 8. Опис № 2. Ол. збер. № 727, Ол. збер. № 910	ЧОДА. Фонд № 8. Опис № 2. Ол. збер. № 736

Із тогочасних документів можна зробити висновки про порядок перейменування вулиць в Черкасах. За дорученням Думи відповідні пропозиції готувала міська управа за участю гласних О. І. Лисака, В. І. Когурова, Г. С. Дудаса. Остаточне рішення приймалось на засіданні Думи [2].

Питання упорядження торгівлі і проблем санітарно-гігієнічного стану міста

Для забезпечення своєчасного вивозу сміття і навозу управа віддавала цей вид діяльності на відкуп бажаючим приватним особам. Так, відставний писар Тихон Кучеренко заявляв про своє бажання очищувати протягом року міські площі і прилежну вулицю за суму у 475 крб [2].

Міській управі доводилось встановлювати правила супроводження овечої худоби, що належала місцевим мешканцям, влаштовувати спеціальні збиральні пункти [2].

В модернізації міського життя особливу роль відігравала торгівельна інфраструктура. Управа постійно впорядковувала стихійні ринки і, використовуючи приватну ініціативу мешканців, наповнювала архітектурне середовище об'єктами торгівлі, зокрема павільйонами. Підприємливі громадяни, приміром провізор Лазар Діккер, розміщали в них буфети, а поруч складські приміщення [2].

Однією із гострих проблем міського господарства була непорядкована торгівля продуктами харчування, яка супроводжувалась порушенням елементарних санітарних норм. Міський голова, звертаючись до поліцейського наглядача 1-ї дільниці, наголошував на тому, що на ринковій площі торгівці м'ясом займають місця на власний розсуд, в той час як згідно з постановою цей продукт харчування мав продаватися із «лав, скринь і столів». Поліцейському чиновнику було запропоновано видати розпорядження про заборону реалізації м'яса із землі, а також надати можливість здійснювати торгівлю з лавок, що знаходяться навпроти будівлі Черкаського духовного училища [2].

Про постійну турботу міської влади щодо поліпшення якості умов торгівлі говорять матеріали з протоколу Засідання Міської Думи від 18.04.1902 р. про перебування дерев'яних м'ясних рундуків на кам'яні лавки нового типу [5].

Як видно із архівних документів благоустрій ринкової площі стикався і з багатьма іншими проблемами. Велика група жителів міста наполягала на здійсненні термінового ремонту ринкового колодязю, який знаходився в аварійному стані і був настільки засміченим, що замість води із нього діставали бруд, яким можна було зашкодити здоров'ю [2].

Завдяки вигідному географічному положенню — між двох річок і біля судохідної частини Дніпра в Черкасах розвивався водний транспорт. Нагальним було обладнання причалів і пристанів. В навігаційний період (близько 9 місяців щорічно) тисячі людей, переважно «із простого класу» очікували пароходи під відкритим небом по декілька діб. Крім двох пристаней, узгоджених пароходством по Дніпру, були ще три: купця Дорохова, золотоніського земства та товариства Києво-Воронезької залізниці. Біля них також збиралось чимало людей. Умови, в яких знаходились пасажери, не відповідали гігієнічним вимогам. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що біля пристані здійснювався набір води населенням, яке проживало в районі річки. На березі постійно накопичувався у великій кількості вантаж, передбачений для відправлення на пароплавах. Інколи він заважав вільному проходу пасажирів, які були вимушені очікувати пароплави на березі під скринями, парканами тощо.

Розвиток зовнішньої реклами. Пожвавлення міського життя супроводжувалось розповсюдженням на вулицях різних оголошень. Правила розміщення реклами встановлювала міська влада, вона ж і віддавала на відкуп цей вид діяльності окремим підприємцям. Але контролювати додержання існуючих правил було непросто. Мешканці, прагнучи заощадити кошти, стихійно вивішували оголошення. Про це, зокрема, писав підприємець Скловський [2]. Дума розробила проект постанови, яким передбачалась заборона розклеювання театральних афіш і оголошень на будинках і парканах. В його обговорення включився і губернатор. Він вважав, що документ був не повністю узгоджений з діючим Положенням про предмети, на яких могли розміщатися оголошення. Високопосадовець запропонував на засіданні міської думи обмежитись окремими правилами про порядок використання міських кіосків для розміщення афіш і оголошень [2].

В тогочасних Черкасах здійснювались перші спроби по організації дозвілля. Безкоштовні гуляння для жителів міста влаштовувались під час вечорів у міському саду. Це було практично єдине місце, де у вечірній час кожний бажачий мав можливість подихати чистим повітрям. Але через недостатнє освітлення сад користувався поганою славою, негативно впливав на молодь. Багато хто з жителів міста не бажали здійснювати тут прогулянки у вечірній час. Відпочиваючі надавали перевагу замському парку «Хрещатик», «незважаючи на наявні там пил та духоту» [2].

Значної уваги з боку управи вимагали проблеми впорядкування торгівлі. З цією метою було прийняте рішення про поділ торгової площі біля церкви Різдва Богородиці на ділянки, що передавались приватним підприємцям під будівництво торговельних приміщень [2].

Висновки. 1. Одним з найважливіших джерел поповнення наших знань з процесів благоустрою і еволюції предметного наповнення вуличних просторів Черкас є архівні матеріали. І якщо питання містобудівного розвитку і історії архітектури Черкас (як і інших міст України) були предметом дослідження попередників, то питання благоустрою міста, предметного наповнення міського середовища, процесів розвитку міського дизайну, за рідким виключенням мистецтвознавчих і краєзнавчих досліджень, в основному залишались поза увагою архітекторів-теоретиків і істориків.

2. Архівні історичні документи свідчать про головні проблеми благоустрою міста Черкас наприкінці XIX — на початку XX ст. В цей час, з одного боку, здійснювалась модернізація міського господарства, запроваджувались різні технічні винаходи, зокрема телефон, електроосвітлення, з іншого боку, розвиток міста стримувався недостатнім фінансуванням проектів, бідністю значної частини населення, недосконалістю технологій і низькою якістю будівельних робіт.

3. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Черкасах міською владою і представниками державної влади провадилась активна робота по благоустрою центральної частини міста, формуванню її інфраструктури.

В цей період активно відбувалось предметне наповнення центральної частини міста широкою номенклатурою вуличного обладнання.

4. Проблеми благоустрою і предметного наповнення центру Черкас періоду кінця XIX — початку XX ст. багато в чому сходні з проблемами благоустрою і предметного наповнення центру Черкас періоду кінця XX — початку XXI ст., причиною чого є існування ринкових формацій вказаних періодів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. ЧОДА. Фонд 8. Опис 3. Справа 31
2. ЧОДА. Фонд 8. Опис 3. Справа 32
3. ЧОДА. Фонд 8. Опис 3. Справа 33
4. ЧОДА. Фонд 8. Опис 1. Од. зб. 114
5. ЧОДА. Фонд 8. Опис 1. Справа 479
6. ЧОДА. Фонд 8. Опис 2. Од. зб. 714
7. ЧОДА. Фонд 8. Опис 2. Од. зб. 720
8. ЧОДА. Фонд 8. Опис 2. Од. зб. 725
9. ЧОДА. Фонд 8. Опис 2. Од. зб. 727
10. ЧОДА. Фонд 8. Опис 2. Од. зб. 736
11. ЧОДА. Фонд 8. Опис 2. Од. зб. 910

УДК 726.5:691

Н. А. Плахотная

КОНСТРУКТИВНЫЕ РЕШЕНИЯ И СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ВОЗВЕДЕНИИ ПРАВОСЛАВНЫХ ХРАМОВ

Конструктивную основу крестово-купольных православных храмов, что составляют наибольшее количество на юге Украины, составляет трех- или пятипролетная арочно-стоечная система. Подпружные арки, опирающиеся на наружные стены и центральные столбы, служат основанием для цилиндрических сводов, составляющих крест, и угловых ячеек. На центральные подпружные арки опирается центральный световой барабан. Арки делают в плане сводчатую систему покрытия на модули, создающие большие или меньшие встречные распоры. Складываясь, они создают суммарный распор системы, действующий в плоскости арок продольного и поперечного направлений или в диагональной плоскости и воспринимаемый главным образом массой кладки внутренних и внешних элементов жесткости. Основными внутренними элементами жесткости являются центральные столбы, части стен, арочные перемычки, перекрытия хоров, объединенные в диафрагмы, а также пространственные угловые ячейки. Внешними элементами жесткости являются апсиды, приделы, галереи, притворы. Распределение суммарного распора между элементами жесткости происходит пропорционально их сравнительной жесткости. Устойчивость системы обеспечивается, если опрокидывающее действие распора, приложенного к своему элементу жесткости на определенной высоте, меньше удерживающей реакции собственного веса и нагрузки этого элемента, приложенных с соответствующими плечами относительно точки оси опрокидывания. В противном случае, при избытке распора равновесие системы должно поддерживаться работой замкнутого связевого каркаса и затяжек, установленных в уровне пят подпружных арок.